

ПАТЊЕ НАРОДА У БОКИ КОТОРСКОЈ ЗА ВРИЈЕМЕ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Мобилизација војних снага Аустро-Угарске Монархије 26. јула 1914. — већ сјутрадан по истеку рока датог Србији за одговор на њен ултиматум — затекла је Владимира Будисављевића на положају котарског поглавара у Котору. Тај је положај био врло деликатан, међу положајима те врсте у Далмацији најделикатнији.

Бока Которска је одвајкада била улазна врата за Црну Гору. Туда се улијевала и одлијевала њена трговина, пролазили су људи и роба. У томе промету аустријска је трговина била доминантна. И док је Црна Гора давала највише стоке ситнијег зуба, Аустрија је узвраћала понајвише производима своје индустрије. Али времена су се у то била промијенила. Аустрија је стала водити марвинску политику какву су захтијевали мађарски феудалци у очитој супротности са интересима аустро-њемачке индустрије. Таква политика уродила је посподарским ратом против Србије, царинским тзв. марвинским ратом 1906. године, и упоредо с њиме и опраничењем увоза стоке такођер и из Црне Горе. Цијене меса су због тога поскочиле на тржиштима Монархије, и то је довело у току времена и до скупоће свих других артикала прве потребе. Далматински заступници тражили су у више наврата у Царевинском вијећу да се дозволи бесцарински увоз меса из Црне Горе у Далмацију, јер оно што је улазило у Боку Которску, то је ишло готово све посади која је била у све већем броју.¹ Угледни и у политичким круговима уважени аустријски политичар Joseph M. Baernreither био се с правом оборио у часопису »Oesterreichische Rundschau«² на министра вањских послова грофа Aehrenthal-а који је подржавао политику Мађара, окривљујући га за такво несносно стање. Baernreither-ов став био је поготово оправдан што је смањењу трговине са Србијом и Црном Гором доприносила и вањска политика Аустро-Угарске вођена неколико година прије првог свјетског рата на Балкану у корист Турске са очигитим омаловажавањем интереса балканских држава, међу њима и Србије и Црне Горе. Ствари се нису битније промијениле ни када је склопљен трговински уговор 1910. године са Србијом. Како се и предвиђало, уговор није обновио пријашње живе прометне и трговинске односе: увоз и извоз са тим двјема сусједним државама био је пао посљедњих пет година прије рата за готово 50 посто.

У односу на Црну Гору нови један фактор стао је играти одлучну улогу. Италија се појавила као такмац и у кратко вријеме

¹ Из говора народног заступника дон Јуре Бианкинија у бечком Парламенту: *Stenographisches Protokoll — Haus der Abgeordneten, XXI Session, 8, Sitzung, Samstag, am 29. Juli 1911 — Narodni list* (даље: Н. л.) бр. 63 од 9. августа 1911.

² Н. л. бр. 79 од 4. октобра 1911.

завладала економским положајем Црне Горе. Након вјенчања кнегиње Јелене 1896. за талијанског престолонаследника Виторија Емануела, каснијег краља Виторија Емануела III, италијанском капиталу била су отворена врата у Црну Гору. То се манифестирало нарочито 1903. и сусљедних година када је Италија добила у закуп духански монопол у Црној Гори и саградила творницу духана у Подгорици; када је изградила луку у Бару с новим лукобраном и трговачким складиштима; када је из Бара довела жељезницу до Вирпазара и увела паробродарски промет са четири брода на Скадарском језеру; када је изградила жељезничке уреде, чиновничке зграде и хотеле; када је извела и неке мелиорације у земљи и поставила Марконијеву телеграфију из Цетинња у Бар, па чак постигла жељезничке концесије у турским пограничним областима богатим шумама на прузи према Скадарском језеру. Сви су се ти захвати проводили под управом млетачке финансијске скупине којој је на челу стајао Ђузепе Волпи конте ди Мисурата, финансијски магнат-стручњак.³ У исто доба започета је инфилтрација талијанског индустријског капитала у Далмацију оснивањем „Суфида“ («Società per l'utilizzazione delle forze idrauliche della Dalmazia»), најјачег индустријског подuzeћа Далмације, које је стало искориштавати водене снаге Крке (Манојловац) и Цетине (Краљевац) у средњој Далмацији и подигло двије творнице: у Шибенику (феролегура) и у Дугом рату (карбида и цијанамида), у ствари филијале дивовског индустријског подuzeћа „Тернија“ из Италије. Једним и другим захватом талијански капитал дао се у већој мјери на експлоатацију природних богатстава на другој страни Јадрана и тиме је утирао пут за пенетрацију талијанског политичког уплива на Балкану.

И како је год њемачки капитал из Рајха био потиснуо у Србији аустријски, једнако је тако аустријском капиталу у Црној Гори био опасан италијански, оба Аустрији савезнички из Тројног савеза. То је било, што се тиче Црне Горе, потпуно на линији намјера талијанског министра предсједника Франческа Криспија који је заговарајући пред краљем Умбертом и краљицом Маргеритом женидбу талијанског престолонаследника црногорском кнегињом, полазио не само са становишта што је кнегиња добре крви (па ће се раса побољшати) и што родбинство са том обитељу неће моћи имати никаква уплива на вођење талијанске вањске политике, већ и то што ће Италија имати на Балканском полуострву, у случају неког рата на Истоку, добро упориште у Црној

³ Волпи је имао у фашистичко доба одлучну ријеч у Италији у финансијским питањима. Био је њен министар финансија 1925. и сусљедних година. Основао је 1905. «Società Adriatica di Elettività» за електрификацију сјеверно-јадранских области, див међу подuzeћима те врсте у Италији.

Гори⁴ створено претходно развијеном трговином и индустријом у њој.

Бока Которска вјерски је била мјешовити крај. Превладавао је православни елеменат: њега је било отприлике три четвртине, а римокатолика нешто преко једне четвртине. Омјер се годинама није знатно мијењао. Становници православни били су добрим дијелом већ од старине, али и новијега датума досељеници црногорски. К томе, многи су, нарочито у блиским пограничним крајевима, склапали бракове са својим сусједима из преко границе. Тако су се родбински односи испреплићали, па су и они, уз народне и прометне, везивали Боку за Црну Гору.

Док су односи између кнеза и каснијег краља Николе и хабсбуршког царског двора у Бечу били срдачни, нико боље од Србина православца, какав је био Будисављевић, није могао одговорити на положају котарског поглавара у Котору. Будисављевић је имао усто и титулу племићку (пл. Приједорски), која није била безначајна у аустријској чиновничкој хијерархији, а био је и Личанин, из граничарских породица, које су се умјеле одликовати у повијести аустријског царства и на бојним пољанама својом оданошћу царском двору.

Будисављевићу био је положај као котарском поглавару утолико олакшан што није било трвења међу становницима његова котара, Србима и Хрватима. Тому су много доприносили свећеници обију вјероисповјести. Католичким свећеницима било је лакше, јер се њихов бискуп Учелини, кад се год радило нпр. о славенском богослужју, умιο одлучно отети упливу и цара у Бечу и папе у Риму. Теже је било православнима, јер њихови црквени поглавари нису били увијек на висини свога положаја потчињајући се у националним питањима аустријским властима, као што је био случај са епископом Владисавом Боберићем. Свећенство и православно житељство Боке Которске устало је било стога једнодушно против њега и тражило од надлежних фактора да буде дигнут са свога мјеста. Владика је од тога часа живио изван своје епископије у Угарској.⁵

Као политички чиновник, Будисављевић се истицао обавривошћу, тактом и рутином. Успио је стога пребродити као котарски поглавар догађаје који су имали одраза и у Боки, као што је била анексиона криза (1908—1909), велеиздајнички монстр-процес против Срба (53 оптуженика) у Загребу (1909), први балкански рат (1912), криза око Скадра и други догађаји.

Али Будисављевић није био једини који је представљао политику своје државе у повјереној му области. „Аустријска по-

⁴ Francesco Crispi: *Politica estera* (Вањска политика). Успомене и документи сабрани и уређени од стране др Т. Palamenghi — Crispi-ja. Милано 1929, изд. Fratelli Treves, св. II, стр. 185 — Н. л. бр. 11 од 5. фебруара 1913.

⁵ Н. л. бр. 70 од 1. септембра 1917, у вијести „Бока против владике“ и бр. 15 од 23. фебруара 1918.

лиција вршила је стољећима”, опажа доратни италијански генерални конзул у Задру Antonino D’Alia, који је добро познавао ту материју,⁶ „врло високу функцију владину покрај војске, бирократије и клера; стољећима све се више рафинирала и постала је таква да је ниједна страна полиција није могла надмашити, изједначити или просто се такмичити с њоме. Полиција није била састављена од једног самог органа, већ од различитих органа који су радили независно једни од других, и сви су се међусобно надзирали. Није било пак могуће да се неки орган може отети своме задатку или да би хтио спријечити било какву истрагу, нарочито на политичком пољу, јер би тај задатак био извршен од других, спремних да пријаве отпорни орган или слабо активан да изврши свој мандат, како се одозго разумијевало и хтјело. Тако је у Далмацији постојала државна полиција овисна о шефу полиције који се — опет — чинио да је овисан од ц. к. владе, али који је могао радити и неовисно од ње; постојала је војничка полиција која је радила за свој рачун и дијелила влади упуте и сугестије, док је саобраћала изравно с Министарством рата у Бечу, које је често упућивало своја запажања Министарству унутрашњих послова и, од стране тога, шефу покрајине када је сматрало да је нека акција извршена са мало способности или пристрасношћу штетном по опћу сигурност царства; постојала је затим погранична полиција, састављена од официра и финансијских стражара који су — под изликом да надзиру приморје — претраживали све и свакога; и, коначно, каткада она тајна полиција бечког Министарства унутрашњих послова која је полазила у покрајину, без сазнања претходних полиција, да контролира чињенице и догађаје, проказане од појидиних органа, да испита и извјешћује”. Тога је било и у Боки Которској која је као тврђава и ратна лука била врло драгоцјена за Аустрију, прва по реду у погледу снаге њена ратна лука на Јадрану.

Али ма како да је Бока Которска била драгоцјена за аустријску војну силу, Аустрија није поклањала пажњу њеном господарском развоју. Њено поморство, главна господарска снага, некада у великом цвату, било је потпуно уништено. Као и у Далмацији, ни Бокелџи нису се на вријеме били преоријентирали са једра на пару. Довољно капитала за то није било у њих. Аустро-њемачки и мађарски капитал јавио се и у поморству. Уз то, Ријека и Трст, финансијски погодовани и подупрти из Беча и Пеште постали су привлачна средишта за наше поморце које је модерна техника била избацила из колотечине и присилила да потраже на отуђеном терену, у Трсту и на Ријечи, свакидашњу зараду. Највише Бокелџа било је у Трсту. Они су били елита капетана и бродске момчади Аустријског Lloydа. Тако је Бока и њих

⁶ Antonio D’Alia: *La Dalmazia nella storia e nella politica, nella guerra e nella pace* (Далмација у повијести и политици, у рату и миру). Предговор је написао Paolo Boselli, Рим 1928, изд. Optima, стр. 82—86.

и друге на другим странама била заувјек изгубила и многе лијепе и бијеле капетанске куће у мјестима негдашње поморске славе, као што су била Добрута, Прчањ и Пераст и нека друга, зијале су празне. Бока је стајала запуштена и занемарена. „Сиромаштво гони Бокеле“, казао је у бечком Парламенту бокелски народни заступник др Божидар Вукотић, „у далеки свијет да зараде комад хљеба. Аустријске власти нису ништа учиниле за просушење Грбаљског поља које би било, кад би се уредило, житница Боке“.⁷

Као и другдје у Далмацији, мобилизација је и у Боку Которској била праћена истога дана масовним хапшењима родољуба, Хрвата и Срба, од стране војничке полиције,⁸ Војничке команде у Мостару, којој је на челу стајао Feldmarschalleutnant (подмаршал) Freiherr (барун) Friedrich von (пл.) Wucherer, а који је дао похапсити одмах у почетку рата најугицајније људе у Далмацији и употребљавао их је као таоце излажући их очитој смрти или их је отјерао у сјеверне студене крајеве Монархије у интернацију и конфинацију, па су многи изгубили здравље а неки и животе као таоци или изгнаници. Хапшења су се проводила на основу изнимних мјера, објављених у ноћи између 25. и 26. јула након што Србија није повољно одговорила на улитиматум, тј. није прихватила дословце ове његове увјете. Те изнимне мјере биле су садржане у пет царских наредби које су ступиле одмах на снагу на основу § 14. државног темељног закона из 1867. године, међу којима налазило се и преношење овласти политичке управе (*»Befugnisse der politischen Verwaltung«*) на врховног заповједника Босне и Херцеговине и Далмације (генерала Потгорека), а тако исто и на основу читавог низа министарских одредби које су се односиле на обустављање темељних државних закона о: 1. особној слободи, 2. праву удруживања и састајања, 3. кућном праву, 4. листовној тајни, 5. слободи штампе, 6. ограничењу путница, оружја, муниције и експлозива итд.

Војничка је власт већ имала припремљене проскрипционе листе родољуба које је требало ухапсити о навјештају рата уклањајући их тиме из јавног живота и водити их као таоце у сврху осигурања војничких транспорта, особито жељезницом, односно у заштиту важних војничких зграда против непријатељских нападаја.⁹ „Још за анексионе кризе потеже се“, каже Кристо Р. Доминковић, уредник дубровачког „Дубровника“,¹⁰ „код наше по-

⁷ Н. л. бр. 88 од 4. новембра 1911.

⁸ В. моју радњу *Неке полицијске мјере аустријских власти у Боки Которској за вријеме првог свјетског рата*, Историјски записи, Титоград 1964. година XVII, књига XXI, бр. 3, стр. 555—557.

⁹ Н. л. бр. 61 од 1. августа и *»Il Dalmata«*, Задар, бр. 52 од 8. августа 1914.

¹⁰ Кристо П. Доминковић *Пиљци и крвине*, успомене и рефлексије из таоштва и интернације 1914—1917. Накладом писца, Српска штампарница, Дубровник 1922, стр. 26.

литичке власти једна листа која се измјењује и попуњује, а у њој су пописани они који у случају рата имају бити позатварани". Постојање тих листа било је познато и другима, иако у ограниченом броју. Спомињући Далматинце др Анту Трумбића и др Јозу Смодлаку и Босанце Атанасију Шолу и др Николу Стојановића — сви су били народних заступници: прва двојица у Далматинском сабору, а Смодлака још и у Царевинском вијећу у Бечу, док су друга двојица били у Босанско-херцеговачком сабору — др Милада Паулова каже:¹¹ „Будући да су једни други знали и о томе се узајамно обавијестили да је год. 1908. и други пут 1912. извршена проскрипција народних људи у једној и другој земљи за случај конфликта који је већ пријетлио, сложише се сада (на састанку у Сплиту у јуну 1914, дакле уочи избијања самога рата) у мишљењу да ће у случају рата доћи до хапшења у масама и да треба зато прећи границу, ако дође до рата”.

И тако се једној невољи, присилном иселивању пучанства, проузроченом блискошћу границе и ратним операцијама,¹² придружила одмах и друга: и у Боки Которској стао је бјеснети терор, који је војничка власт проводила. Тада је Будисављевић изразио војничкој власти „своје сумње према тим мјерама” држећи их „с обзиром на потпуно мирно држање пучанства преурањеним. . . и неопортуним због евентуалне реакције”. Како његови „напори и разлагања нису ипак били уважени”, обратио се истога дана својој вишој, претпостављеној власти, Намјесништву, фонограмом јављајући: „да је војничка власт добила строги налог од Армијског инспектората против овдашњих Срба да без обзира поступи, да похапси све сумњиве и да се осилура дизањем таоца нарочито против удара како би угушила у клини покрет у народу”. Називљући извршење тог вишег налога „престрогим и пренагљеним”, Будисављевић наставља: „Војничка власт је дала ухапсити више одличних људи Боке Которске, међу њима заступника на Царевинском вијећу Вукотића, саборског заступника (Јову) Бућина, начелника Херцег-Новога (Јефту Гојковића), рисанског проту (Николу Миџора) и многе друге и заточити их у тврђави Св. Ивана и на Мамули”, па додаје: „Будући да није проглашено ни опсадно ни изнимно стање, изјавио сам своје сумње према тим, с обзиром на потпуно мирно држање пучанства преурањеним мјерама које ми се чине и неопортуне због евентуалне реакције, али моји напори и разлагања нису били уважени”, и завршава: „Те су мјере произвеле у народу дубоки утисак”.¹³

¹¹ Др Милада Паулова: *Југославенски одбор — Повијест југославенске емиграције за свјетског рата од 1914. до 1918.* Издање Просвјетне накладне задруге, Загреб, стр. 8—9.

¹² В. бил. бр. 8, стр. 553—554.

¹³ Хисторијски архив, Задар (даље Х. А. З.): Пресидијални тајни списи Далматинског намјесништва, св. 582.

Будисављевић је у своје извјештају био одлучнији од сињског поглавара, далматинског Талијана, Лина Лане — једина два поглавара која су приговорила предузетим мјерама, од четрнаесторице њих колико их је било тада у Далмацији — који је свратио Намјесништву пажњу у врло благој форми на незаконита хапшења сињских родољуба.¹⁴ И како ни Лана није успио, то није ни Будисављевићу пошло за руком. Будисављевић је био међу петорицом поглавара (у Задру, Шибенику, Сплиту, Дубровнику и Котору) једини који је признавао своје поријекло. Мјесто да Намјесништво узме у разматрање његов извјештај, оно му је наложило да се покори „у свему” наредбама врховног заповједника. Чак му је четири дана након тога — 30. јула — брзојавно и само наредило да се ухапсе поштански мајстори Каменара и луке Росе на полуотоку Луштици: Данило Миајловић и Крсто Мршић.¹⁵

Да се Будисављевић тешко и опасно замјерио војничкој власти својим иступом, нема сумње. Она је била у то доба свемоћна, и све власти, ниже и више, биле су јој подвргнуте. И прије тога, она је подржавала мимо њега круг људи који су били испакнути денунцијанти. Међу њима истицао се „мајстор” за денунције — како га називље и сам далматински намјесник гроф Attems — управитељ Порезног уреда у Котору Хуго пл. Накић — Војновић. Једна таква његова денунција налази се у Хисторијском архиву у Задру.¹⁶ Јављајући у њој да постоји „тајна српска организација на штету Монархије, а да она има везе у Србији; да се држе састанци и развија веома жива шпијунска дјелатност”, додаје карактеристичне ријечи: „Али ја не бих могао ступити у везу са овдашњом полицијом, јер отворено признајем да не могу имати повјерења у њу”. Каноника дон Антуна Милошевића¹⁷ називље „фамозним” (у смислу: на злу гласу, по злу чувен), па још једном додаје не мање карактеристичне ријечи које се, говорећи о Милошевићу, односе овога пута на саму особу поглавара Будисављевића: „да је (Милошевић) у ствари прави управитељ тога котарског поглаварства”. У денунцији споменут је неки „студент права, католик, али фанатични Србин и бивши тајник „Српске зоре” у Бечу; вршио је веома живу агитацију за врбовање добровољаца за Црну Гору...¹⁸ побјегао је у Београд”. За ту денунцију

¹⁴ Ibid., св. 582: Поглаварство Сињ, бр. рес. 373/11 од 2. августа 1914.

¹⁵ Ibid., св. 582: Намјесништво — кот. поглавару Будисављевићу брзојав од 30. јула 1914.

¹⁶ Ibid., св. 582: Писмо Хуга пл. Накић—Војновића, Котор 3. фебруара 1914, управљено директору Франзу Ксаверу пл. Меуелу, Беч, који га је предао Министарству трговине, а ово га је проследило 19. фебруара 1914. намјеснику Attemsу.

¹⁷ В. о Милошевићу што се каже у мојој радњи (као у бил. 8).

¹⁸ Српско академско друштво „Зора” било је центар акције нових Срба који су се поставили на стајовиште народног јединства Срба и Хрвата те у борбу против старије генерације.

и „дио других оптужби” каже Attems „да су били поднесени разним високим мјестима у Бечу”.¹⁹

Да ли је након свог „херетичког” иступа Будисављевић остао и колико још на своме мјесту котарског поглавара, није се дало утврдити из списка задарског Хисторијског архива. Уколико је био и остао, могућно је да није имао више ингеренције у питањима подузимања мјера које су се остваривале у виду најбјешњег терора против свих који су били за ослобођење неослобођених и уједињење свих дијелова народа на читавом нашем Југу и с ове и с оне стране Дрине, Саве и Дунава, и то одједном, рушењем Аустро-Угарске монархије с истовременим оснивањем југославенске заједнице. Тада су били прогоњени и они који су хтјели бити господари у својој кући, самима себи, остајући ипак у границама аустријске царевине. Те разлике војничка полиција није правила. Могло би се претпоставити стога да је и Будисављевић био подвргнут врло строгом надзору војничке власти.

И, доиста, прва вијест, забиљежена о Будисављевићу у новинама у новембру („Народни лист, бр. 89 од 7. XI 1914), каже да је Никола Жупановић привремено „преузео службу котарског поглавара за одсутности дворског савјетника Владимира Будисављевића пл. Приједорског”. Што се збило с њиме, то се из те вијести још не разабире. Сигурно је да је био макнут са свога мјеста. Налазимо га — према поновним новинским вијестима („Народни лист” бр. 7. од 26. јануара 1916) — у Бечу. Парадоксално звучи да је био чак и на примању које је далматински намјесник гроф Attems био приредио у Бечу у фебруару 1916,²⁰ у чему је могло доћи до израза неједнако гледање на проблеме државне политике бечких цивилних и војничких власти. Морао је, дакле, напустити не само Боку већ и Далмацију. Заштиту му је пружио њемачки либерални народни заступник (из Чешке) Joseph M. Baernreither који је тежећи да се југославенско питање ријешу у оквиру Монархије, путовао често по нашим земљама, па је на тим путовањима упознао и котарског поглавара Будисављевића. „Трудио сам се на сваки начин”, увјерава Baernreither, „да увјерим господу у Бечу да почињају још једном погрешку слушајући клевете. Будисављевић је нарочито способан чиновник, Србин, али вјеран Аустријанац, који се већ многоструко истакао у државној служби. Будисављевић био је касније премјештен у Беч и успјело је да буде заштићен”. Baernreither жали

¹⁹ X. A. Z.: Пресидијални тајни списи итд. кат. »Atti tripartiti« год. 1914. своп IIа, фасц. 1914/1915, св. 681: из извјештаја Намјесништва »Politische Zustände in der Bocche di Cattaro, Haltung des Klerus« (Политичке прилике у Боки, Држање свећенства) Res. бр. 7140 од 2. аугуста 1914. Министарству за богоштовље и наставу.

²⁰ Н. л. бр. 11 од 8. фебруара 1916.

што „се та снага није искористила”.²¹ Ваernreither је припадао (прије парламентарних избора 1907) уставовјерном великом посједу. Пропао је на изборима у корист свењемачке странке, „пангермана”, али је био позван у Господску кућу, гдје је сједио на страни уставне левнице. Био је сталан члан Делегација. Заговарао је пацификацију своје уже домовине, Чешке, а жалио се што се то не да постићи због „равнодушности цареве према последњем покушају измирења двају најјачих народа Аустрије (Нијемаца и Чеха), предузетог од стране чешког племства”. Био је једанпут, једини пут, министар трговине (1898). У доба напетости између Аустро-Угарске и Србије 1912. интервенирао је у два маха код аустро-угарског министра вањских послова грофа Бертолда за мирно рјешење спора. Масарик, који је био у то доба три пута у Београду, а био се видио и са српским министром предсједником Пашићем, долазио је Ваernreitherу и износио му своје разговоре и пропозиције за смирење како их је био чуо од Пашића. Ваernreither био је спознао да је за Монархију „животна важност помирљивог рјешења југославенског питања”... „да је проблем Босне сада само дио читавог југославенског питања и да се као такав има разумјети и расправити... да животна опасност, која избија из југославенског питања, угрожава читав опстанак хабсбуршке Монархије”.²² Само заштити тако угледног и упливног човјека, као што је био Ваernreither, Будисављевић је имао захвалити што је релативно сретно прошао.

Жупановић, домаћи, далматински Талијан, био је котарски поглавар у мјесту Хвару. У њега за повјерено пучанство осјећаја није било. Такав се био показао и на Хвару. Хвар је био мјесто камо су долазили прије првог свјетског рата на климатско лијечење Србијанци, међу њима било је и српских официра. Жупановић је водио строгу контролу над њима, и то је избило, листајући архивску грађу, у неколико случајева. Тако, нпр. у спису што га је намјесник Attens био упутио на темељу Жупановићевих извјештаја, 30. јула 1914. Ц. и к. заповједнику ратне луке у Херцег-Новоме, у којему је тражио поступак против присједника далматинског Земаљског одбора и саборског народног заступника др Јерка Махиједа,²³ који је родом био из мјеста Хвара, а био

²¹ Joseph M. Ваernreither: *Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage und Oesterreich — Ungarn vor dem Kriege* (Фрагменти једног политичког дневника. Југославенско питање и Аустро-Угарска прије рата). Издао са увидом професор Joseph Redlich, Берлин 1928. Издање за културну политику, стр. 122—123. Објављено такођер у Њујоршкој ревији »Foreign Affairs«, јула 1928, под насловом »Habsburg policy in the Balkans before the war«, стр. 649.

²² Ibid., стр. 181—185 (Ваernreither) и стр. 649—652 (Foreign Affairs)

²³ X. A. З.: Пресидијални тајни списи итд. св. 582: »Machiedo dr Jerko, Assistenzarztstellvertreter in Castelnuovo, Landesausschussbeisitzer, politische Bedenklichkeiten« (замјеник асистента-лијечника у Херцег-Новом, присједник Земаљског одбора, политички осумњичен), Намјесничтво бр. Пр. 39/тај.).

је позван у војску (по занимању био је лијечник). У томе спису наводи се као једна од инкриминација против Махиједа што је „заштитивао као члан тамошњег Љечилишног друштва примање српских држављана, а особито српских официра у хотел »Elisabeth« на Хвару. У томе својству саставио је у почетку балканског рата и није прије тога предочио управи љечилишта нацрт неког писма за српски Црвени крст, с којим споменуто љечилиште на Хвару нуђа за два српска рањеника или реконвалесцентна официра бесплатно примање и љечилишну његу, као и јефтину прехрану у хотелу »Elisabeth«. У претпоставци да ће управа љечилишта одобрити то писмо, др Махиједа је припремио у исто доба један његов препис с именима свих чланова управе, који је хтио послати изравно краљевском српском Министарству рата у Београду, како се то закључује по напису на рубрици. Надлежни фактори љечилишта на Хвару, озбиљни и лојални људи, нећкали су се потписати писмо и такво писмо није послато. Прилаже се њемачки превод споменутог писма.

„Др Махиједа је пријатељ, како је доказано”, каже се даље у спису, „београдског чиновника и српског резервног официра Манојла Јеринића. Тај је боравио априла мјесеца 1914. на Хвару, одатле је отишао у Книн, гдје је становао код љекарника Силвија Боглића који је српски настројен. Његови излети у околицу книнску учинили су се жандармерији сумњиви, зато га је она пријавила Котарском поглаварству Книн. Јеринић је стигао у вечер 27. априла 1914. поштанским аутом из Книна у Задар и одсјео је у неком хотелу. Рано 22. априла отпутовао је даље паробродом „Вилшеград” у правцу Ријеке. Пред његов одлазак др Махиједа је дошао са својим 11-годишњим сином на пароброд да поздраве Јеринића. Дјечак је предао Јеринићу затворено писмо, а кад је Јеринић на то учинио чудно лице, др Махиједа му је казао хрватски: „То Ти даје дјечак и препоручује се”.

Др Махиједа је био ухапшен у Херцег-Новоме и заточен на Мамули. Био је касније тужен по §-у 222 к.з. да је наговарао војника, некога Марка Лончара из Полешника код Задра, нека не врши своју дужност као војник. Земаљски суд у Задру ријешио га је кривње мотивацијом: „да се није никако могло повјеровати само једној особи тужбе”, у ствари проказивачу. Био је отпуштен из војске тек у почетку 1918, па је тек тада могао преузети своју службу присједника на Земаљском одбору у Задру.²⁴

Такођер и у случају другог лијечника дра Вјерка Врањићана, који је био такођер позван у војску, ухапшен у Сарајеву и затворен у сарајевској тврђави, врло је неповољно гласила обавијест тог истог хварског Поглаварства: да је Врањићан „познат у Хвару као српски агитатор. Председник Сокола у истоме мјесту... много српског духа унио... пригодом убиства у Сарајеву

²⁴ Н. л. бр. 91 од 14. новембра 1914. и бр. 5 од 19. јануара 1918.

није хтио извјесити на стану црних застава...“²⁵ а далматински народни заступник на Царевинском вијећу др Анте Тресих Павичић говорећи и о њему у Парламенту, у чувеном свом говору 19. октобра 1917, по успостави уставности у Аустрији, казао је: „Љекара др Врањичана на Хвару ухапсише под сумњом да је превећ савјесно лијечило болесне Србе који су долазили на Хвар на лијечење те да је, дакле, пријатељ Срба. Затворише га у сарајевски тврдаљ. Његов мартирј у том тврдаљу мора да је био неописив, јер када се његова недужност установила те га пустише на слободу, он се убио у једном хотелу у Сарајеву, у стању потпуног поремећења ума... попивши јаку дозу отрова и устријеливши се из револвера“²⁶ Постојала је још једна верзија међу нашим људима који су се били нашли тада у Сарајеву: да је од стране војничке команде послат к њему официр који му је пружио револвер и позвао га да бира између смрти и нових прогонстава, и Врањичан је изабрао — смрт.

Таквог поглавара, какав је био Жупановић, необично је волио далматински намјесник Attems и убрајао га је међу своје прве и најбоље поглаваре, па је предложио њега и дворског савјетника Мату Шкарића, а такођер и вишег инжењера задарског Равнатељства пошта и брзојава Богдановића као стручњаке за Далмацију ради боље координације у раду далматинске цивилне управе са врховном војном управом у Сарајеву којој је била у томе часу подређена. Сва тројица отишли су на нову дужност у Сарајево. Али кад се радило да се Будисављевићу нађе замјеник, Attems је нашао да је Жупановић најспособнији за ту службу у Боки Которској, врло блиској ратишту. И, доиста, Жупановић је најбоље одговорио на томе своме новоме мјесту интенцијама шефа далматинске цивилне управе Attemsa, као и заповједника которске тврђаве Rittmeistersa Karla Вахе који је проводио терор у Боки.

Говорећи о своме хапшењу, народни заступник Вукотић је казао у Парламенту да је „дне 26. јула 1914. био ухапшен под изговором да одговара својим животом за лојално држање Бокеља“.²⁷ Ухапшен, био је затворен као таоц у тврђави Св. Ивана изнад Котора, а онда су и он и други таоци с њиме били преба-

²⁵ Сплитско „Ново доба“ бр. 135 од 22. октобра 1918.

²⁶ Др Анте Тресих Павичић: *Говори и писма из ере ужаса и ослобођења са предговором Анте Анића*, Државна штампарија Краљевине СХС, Београд 1922, стр. 11—21. Говор од 19. октобра 1917. био је оптужница против Аустрије и Хабсбурговаца какве се није чуло дотада. Загребачке „Новости“ стале су га доносити у одломцима (бр. 296 и 297). али је већ 3. одломак (бр. 298 од 25. октобра) био цео заплијењен. Цензура је обуставила даљње објелодањивање. Говор се тада препишвао и тајно дијелио, јер је његово растуривање сматрано велеиздајом. Премда је приспјела од њега у вањски свијет тек крња половина, и такво објелодањена одјекнула је у свијету као смртна осуда за све нечувене грозоте почињене у нашим крајевима на Југу Монархије.

²⁷ Н. л. бр. 12 од 13. фебруара 1918.

чени на Мамулу, гдје их је неколико било већ позатварано. На Мамули било им је најтеже. Староста Српски соколске жупе на Приморју Мирко Комненовић, који је био такођер међу њима, а који се касније нашао с Доминковићем у дубровачкој болници, исприповиједио је Доминковићу ову епизоду с Мамуле: „Кад је оно француска флота — 16. августа 1914. — потопила аустријски крсташ „Зенту“, дошла је пред Боку и бомбардирала утврђења. Све ухапшенике на Мамули тада повезаше и поставише их да клече кроз цијело вријеме бомбардовања, а неколико војника, са револвером у руци, стајало је врх њих, готови да пуцају ако се само когод од њих макне с мјеста. Довољна је била једна јака граната, па да читава Мамула пође у гомилу камења и да их затрпа. Срећом то се није догодило. Тежак је био положај, али га сви мушки издржаше”.²⁸

О томе је говорио у Парламенту и Вукотић. „Доведен је на оток Мамулу, гдје су таоци, када је тврђава била у августу бомбардирана од Француза, били оковани. Један »feldwebel« (стражмештар) са револвером у руци пријетио је сваког таоца убити, ако пусти глас или проговори”. „Народни лист” (бр. 12. од 13. фебруара 1918), који то доноси, каже са своје стране да „су с Вукотићем на Мамули били још народни заступник др Ј. Махиједо, присједник Земаљског одбора, поп Јово Бућин, начелник Херцег-Новога Гојковић, 60-годишња Олга Рачета и други”. Тој је вијести уредништво додало да је Вукотић „послан у Беч на операцију а код ставње је проглашен способним, али код предоцбене смотре био је отпуштен као неспособан за... војничку службу. Ипак и поред тога да је отпуштен, приведен је био код Landsturm-Bezirkskommande (Домобранско-котарске команде) у бр. 1 (тј. »tauglich« — способан). Одмах је дошао опет на предоцбену смотру, а затим на констатирање. Али прије него је стигао лијечнички налаз о његовој болести, приспјела је заповијед да се Вукотић, без обзира на лијечнички налаз и на његову војничку изобразбу, мора додијелити једној марш-кумпанији (што је значило отићи на фронт). Ту су му скинули знакове једногодишњег добровољца. Он је оболио и био је суперарбитриран, а затим опремљен у Коморн (у Угарску) и бачен у одјелјење за политичке кривце и употријебљаван за најобичније пољске послове. Царева заповијед да се даде допуст свим заступницима приликом отварања парламента, нису хтјели његови војнички претпостављени признати да и за њега вриједи, тако је тек последије отворења Парламента био отпуштен”.

У говору што га је заступник Бианкини држао 15. јула 1917. у Парламенту, бавећи се највише „политичким прогонствима које је преживјела Далмација у почетку рата”, казао је између осталог: „Судбина оних који допадоше у Марибор, уистину је про-

²⁸ Доминковић, оп. цит., стр. 190.

зна. Али још прозније бијаху муке оних утамниченика у тврђавама, особито у Араду, гдје је погинуло 3000 интернираца из Босне, и у утврдама у Котору. Да будем што краћи, споменут ћу само један ужасни примјер из утврде Мамуле... Када је француско бродовље бомбардирао Боку Которску, нашим узапћеницима на Мамули, између којих се налазила и једна госпођа, свезаше руке и ноге и присилише их да легну потрбушице. Војници упереше против њих пушке са натакнутиим бајунетима и запријетише да ће одмах свакога устријелити, ако се само који макне или једну ријеч изустити. Срећом француско пуцање није дуго трајало (Крек: један сат!). Да, отприлике један сат. Тврђавица Мамула остала је читава и послитје једног сата таквих смртних мука узапћеници могли су се напокон макнути а да не буду за то устријељени". Говорећи даље о ухапшеницима на Мамули, Бианкини је изнио још и ово: „У једној осамљеној стражарници тврђаве Мамуле нпр. држана су неколико мјесеци четири таоца, непрекидно дан и ноћ, код једног складишта муниције, и то бијаше један стари капетан Lloyda, отац петоро дјете, један туберкулозан ученик, један дрводјелац и један сељак".²⁹ Иако је говор био објављен у службеним стенографским извјештајима Парламента, иако га је загребачки „Обзор" био донио у цјелини, није се смио читати у Далмацији заплијењен од цензуре, тако да је „Народни лист" изашао готово за половицу у бјелини. У изнимно доба највећа је изнимка била — Далмација! Тек кад је забрана дигнута, „Народни лист" приредио је II издање.

Народу Боке нанесене су велике штете у почетку рата и за вријеме његова трајања. То је заступник Бианкини најприје изнио у интерпелацијама, а затим у свом говору у Парламенту 15. јула 1917.

„У почетку рата, аугуста 1914, по старијој наредби све мале броднице што служе људима за превоз и за рибање биле су", казао је Бианкини, „однешене из унутарњег заљева которскога: Пераста, Столива, Прчања, Мула, Доброте и Кртола, и смјештене под Тиват без икаква надзора, препуштене својој судбини. Многи су власници молили да им буде барем допуштено да их привежу у мандрачима, да их тако спасе од невремена и од очите пропасти, али им то није било дозвољено. И тако су малне све те лађице пропале, поразбијане или уништене од вјетрова и невремена. Лађари и рибари, којима су лађице биле све имање и сигурно средство живљења, без икакве своје кривње, а очитим немаром власти осташе на путу. И до данас није им исплаћена никаква одштега"³⁰ иако је Бианкини тражио у интерпелацији да им се исплати примјерена накнада.

²⁹ Из говора народног заступника Бианкинија: Stenographisches Protokoll — Haus der Abgeordneten, XXII Session, 21 Sitzung, Sonntag, ден 15. Јули 1917 — Ч. 1. бр. 62 од 4. аугуста 1917.

³⁰ Н. л. бр. 67 од 22. аугуста 1917.

„Пригодом опће мобилизације јула 1914, прије наступа рата по вишој наредби, морали су становници Боке Которске преко својих опћина предати”, каже се у другој интерпелацији заступника Бианкинија од 3. јула 1917, „котарском поглаварству у Котору све оружје, па и оно скупочјено, које је од старине било чувано у обитељима као накит и хисторијска успомена, које није било ни за какву употребу. То је оружје било смјештено и затворено у једној соби Котарског поглаварства у Котору, а врата собе сазидана за већу сигурност. Али је јавна тајна да се из те собе, послје пада Ловћена, то оружје разносило и увијек пребирало све боље и боље и скупочјеније, док је било све однесено. Тим је тешко оштећен наш народ у Боки те му је отето на хиљаде и хиљаде круна вриједности”.

„Али на жалост многи и многи сељаци и грађани нађоше на повратку”, каже Бианкини о повратницима из збјегова у истој интерпелацији, „опустошене своје куће, неки дапаче не нађоше ни врата, ни затворе на прозорима, јер и вратима и затворима прозора, и покућством ц. к. војници палише ватру, премда у непосредној близини имађаху дрва на расположење. То се догодило пригодом освојења Ловћена и пригодом поласка војске пут Албаније. Не чекајући да се побрине за уконачење ко је законом на то позван, наиме опћине, ц. к. војници продираху у станове евакуираног народа и чиновника, те употребише у своју порабу све што им је под руку дошло, а много је покућство и много посуђе и одијела из запосједнутих кућа невидом нестало. Ради тога приказане су са стране грађанства и сељаштва силне пријаве на ц. к. котарско поглаварство у Херцег-Новом, али ово није још ни циље ријешило”, док се у интерпелацији тражи да се нареди да се оне одмах ријеше „ради штета претрпљених од ц. к. војника, који провалише... у њихове затворене куће и нанијеше им огромне штете”.

„Али се догодило још нешто што се такођер у правној држави апсолутно не би смјело догодити. За вријеме одсутности евакуираца, у јесени 1915, Котарско поглаварство дало је сакупити све маслиново уље у Богдашићима, Кавчу и Моћевцу, гдје је плод маслина био тако преобилан, каквог се не памти задњих 100 година. На повратку евакуирцима то уље није повраћено, нити барем плаћено по трговачкој цијени”.³¹ У интерпелацији било је говора и о томе и тражило се да се нареди строга истрага те да се установи како је свршило маслиново уље дигнуто од Ц. к. котарског поглаварства из затворених кућа евакуираца.

Бока Которска била је прикраћена и у државним потпорама обитељима војника — њихових синова. Власт их је сматрала активним војницима, премда су за вријеме рата извршили прописане године активне службе која, се рачунала за једногодишње

³¹ Н. л. бр. 60 од 28. јула 1917.

добровољце на једну годину, за војнике и домобранце уопће на три године, за војнике ратне морнарице на четири године, а за подчаснике («Unteroffiziere») на дванаест година.³²

Уто створила се нова функција мјесто оне котарског поглавара, функција тврђавног повјереника за ратну луку Котор, и на њу постављен је Жупановић.³³ Народни заступник Бианкини „оштро је замјерио” у говору у Прорачунском одбору Парламента „што је отраг 3 мјесеца именован за Боку тврђавни повјереник. Тим именовањем ружно је повређена аутономија опћина, која је и тако доста претрпјела у овом рату, и неоправданим распустима и намећањем комесара, и на много других начина. Тврђавни повјереник својом одлуком 2. травња 1917. бр. 823 управо је уништио аутономије бокелјских опћина. Истом наређује да се начелници, опћински присједници, тајници и благајници, уопће опћински чиновници, не смију одалечити из дотичног опћинског подручја. Готова конфинација! Уништење опћинске аутономије!”³⁴ Такођер на обрану опћинске аутономије приказали су народни заступници др Ивчевић и другови интерпелацију у Парламенту. „Постављење повјереника имало је за посљедицу”, каже се у њој, „неосновану обуставу опћинске аутономије у свим опћинама политичког котара и подређеност опћина под апсолутну власт тврђавног повјереника”.³⁵ Опћина било је 15, према данашњим назорима, очито, превелики број, од тих неке нису имале ни 100 становника — највећа била је опћина Херцег-Нови, а најмања она Столица — биле су, дакле минијатурне. Али, њихова аутономија потјецала је из ранијих бурних времена, и свијет се користио њоме на обрану својих интереса, зато је тешко подносио њену обуставу.

У већ наведеном говору у Прорачунском одбору заступник Бианкини потужио се што се не враћају у Котор државни уреди, затворени 3. аугуста 1914, и што се не отворе Гимназија и Научичка школа, па истиче велику штету коју народ трпи због тога. „Нема разлога зашто се ни Окружни суд ни други уреди не повраћају у Котор те се пучанство сили на сувишне трошкове и тешка путовања”, чак и до Дубровника, камо је био премјештен Окружни суд, док је Котарски суд враћен у почетку 1917. године. Пучке школе отвориле су се школске године 1916/1917, а Гимназија тек 1917/1918.³⁶

Износећи прилике Боке Котарске за вријеме рата, заступник Вукотић је изнио у Парламенту у интерпелацији о страдању народа Боке³⁷ након што су Црногорци напустили 1916. крајеве за-

³² Ibid., бр. 67 од 22. аугуста 1917.

³³ Ibid., бр. 25 од 28. марта 1917.

³⁴ Н. л. бр. 51 од 27. јуна 1917,

³⁵ Ibid., бр. 63 од 8. аугуста 1917.

³⁶ Ibid., бр. 51 од 27. јуна и бр. 81 од 13. октобра 1917.

³⁷ Ibid., бр. 49 од 17. октобра 1918, као и „Ново доба“ бр. 119 од 6. октобра 1918.

узете у почетку рата: „Војни судови у Боки осудише многе на вјешала а неке на 20, 15, 10 и 5 година тамнице. Зашто? — већина их није нити знала. Окривљене су послије тога почили из мјеста у мјесто, доста их је погинуло у Араду, а неке су затворили у прадачкој тамници, одакле су 29. колозова 1917, њих 35 услијед помиловања отпустили. Кад су били на слободи, нису их пустили кући, како то тражи закон, него их је пограбила полиција и опет затворила луних 26 дана. Људи су молили да им се дозволи брзојавити кући по новац, но полиција, која их није разумјела, није их нити саслушала. Након 26 дана обукоше их у војничка одијела, док су седморицу старца послали у Марибор и оставили их без хране и крова. Два су била већ јако обнемогла, а како нису имали новаца, морадоше се пјешке упутити кући. Један је од њих изнемогао већ недалеко Марибора, а четворица дођоше до Словенске Бистрице. Бистрички Словенци им сабраше новац те су се могли коначно повратити у домовину”.

Говорећи такођер о њима, заступник Бианкини казао је у Парламенту за Боку да је „народни заступник и начелник Будве Стефан Срзентић пок. Филипа осуђен на 20 година, те још неких 25 до 30 Бокеља и других Далматинаца на 5, 10 и више година,³⁸ а „Народни лист” (бр. 83 од 20. октобра 1917) писао је о њима кад су се враћали својим кућама да су „кроз Загреб на повратку кући дванаест помиллованих становника опћине Паштровића, међу њима и њихов начелник Илија Кажанегра. Сви су они, као и многи други из оних бокељских опћина, које су своједобно окупирали Црногорци, били осуђени на смрт, а касније помилловани на 10—20 година робије. Међу њима био је и заступник на Далматинском сабору, начелник Будве. Амнестирани нису пуштени кући, већ интернирани и одведени на присилан рад у Доњу Аустрију. Текар су ових дана на интервенцију отпуштени и јадници се враћају кућама”.

Прелиставајући у Хисторијском архиву у Задру картотеку (као у бил. бр. 13, св. 695) са бројним картицама алфаветског реда, свака за појединог осумњиченика, интернирца или осуђеника, нашао сам и имена Бокеља који су били осуђени на смрт од „К. и к. Festungs- und Kriegshafenkommando» (Ц. и к. заповједништва тврђаве и ратне луке) у Котору због злочина велеиздаје (по § 58) и §§ ц) и 59 к. з.), а затим помилловани на издржавање казне на више година тешке пооштрене тамнице:

Бр. 34. Дивановић Илија пок. Филипа и Стане Калуђеровић, р. 1863, Пржно (Паштровићи) — казна замијењена (даље: к. з.) у 20 година,

5. Франовић Крсто пок. Марка и пок. Степе Анђус, 55 година стар, р. Ђенци (?) (Паштровићи), неожењен — к. з. у 15 година.

6. Граџун Крсто пок. Саве и Никице, р. аугуста 1879, Челобрдо (Паштровићи), ожењен — к. з. у 12 година,

7. Граџун Лука пок. Вида и пок. Стане Луљач, 61 годину стар, р. Челобрдо (Паштровићи), ожењен — к. з. у 15 година,

³⁸ Н. л. бр. 55 од 11. јула 1917.

26. Греговић Миле пок. Марка и Анђе Голиш, р. 1879. Грабовица (Паштровићи), ожењен — к. з. у 15 година,
27. Греговић Томе пок. Лаза и Стане Греговић, 54 године стар, р. Новосеље (Паштровићи), нежењен — к. з. у 20 година,
28. Греговић Вјид пок. Марка и Кате Греговић, р. марта 1853, Новосеље (Паштровићи), ожењен — к. з. у 20 година,
29. Греговић Миле Стјепанов и Стане Греговић, р. 1894. Грабовица (Паштровићи), нежењен — к. з. у 15 година,
30. Греговић Иван пок. Андрије и пок. Кате Медиговић, 69 година стар, р. Новосеље (Паштровићи), ожењен — к. з. у 20 година,
31. Греговић Крсто пок. Стјепан и пок. Стане Сућић, р. 8. септембра 1896, Жалућерац (Паштровићи) ожењен — к. з. у 20 година,
42. Гиговић Иво пок. Марка из Маина (Будва), 48 година стар, ожењен — к. з. у 12 година,
43. Гиговић Сава Марков из Маина (Будва), 60 година стар, ожењен — к. з. у 12 година.
24. Лучић Крсто Јаков из Маина (Будва), 64 године стар, ожењен — к. з. у 10 година,
6. Медин Стјепан пок. Иве и Кате Давидовић, р. 1865. К. Ластва (Паштровићи), ожењен — к. з. у 15 година,
10. Миковић Ђуро пок. Јока и Марије Митровић, р. Челобрдо (Паштровићи) — к. з. у 15 година,
12. Миковић Јово Саве и Анђе Чучак, р. 1895. Челобрдо (Паштровићи), ожењен — к. з. у 10 година,
13. Митровић Лазар пок. Митре и Маре Митровић, р. 15. марта 1880, Челобрдо (Паштровићи), ожењен — к. з. у 10 година,
14. Маинић Тома пок. Илије и пок. Маре Франичевић, р. 6. октобра 1870, К. Ластва (Паштровићи), ожењен — к. з. у 15 година,
16. Митровић Сава Андрије и Кристијане Дивановић, р. августа 1868. Суствјепан (Паштровићи), ожењен — к. з. у 15 година,
55. Медиговић Петар пок. Миле и пок. Марије Анђус, р. 1858, Жуковица (Паштровићи), ожењен — к. з. у 15 година,
56. Медиговић Лука пок. Крста и пок. Виде Сољар, 63 год. стар, р. Жуковица (Паштровићи), ожењен — к. з. у 15 година,
58. Медиговић Крсто пок. Андрије и пок. Стане Павловић, 40 год. стар, р. Жуковица (Паштровићи), ожењен — к. з. у 15 година,
80. Марковић Лука Ива из Маина (Будва), 38 год. стар, нежењен — к. з. у 10 година,
81. Марковић Јово Ђуров из Маина (Будва), 19 год. стар, ожењен — к. з. у 3 године,
94. Микијељ Иван Марков, 28 год. стар, р. Главачић ожењен — к. з. у 10 година,
43. Вукотић Никола пок. Сава и пок. Савете Срзентић, р. новембра 1858, Новосеље (Паштровићи), ожењен — к. з. у 12 година, ови православни, сељаци, и њихова имовина била је заплијењена по Земалском суду у Задру, док је пучком учитељу,
5. Митровићу Иву пок. Николе и Марије Рађеновић, р. 10. октобра 1876, Суствјепан (Паштровићи), ожењену — к. з. у 12 година.
- Стријељани су били 1916:
15. Митровић Миле пок. Ристе и Стане Дабковић, р. 1868, Суствјепан (Паштровићи), ожењен (10. августа),
13. Вуковић Крсто пок. Васа и пок. Иванице Радовић, р. 1861, Чеминдол (Паштровићи), ожењен,
15. Вукшић Јово Илија (15. новембра).
- У попису налазе се још осуђени:
57. Медиговић Миле Ивана и Анђе Франовић, р. 9. новембра 1896, Жуковица (Паштровићи), нежењен — на 10 година,
76. Миковић Раде Крста, 39, год. стар, р. Челобрдо (Паштровићи), ожењен — на 12 година,

78. Маџуд Јово пок. Сава и пок. Маре Живановић, р. 1870, Наљежић (Грбаль), ожењен — на 15 година,
 11. Мучак Антун Федерика и Регине Марковић, р. 24. марта 1880, Котор, столар, ожењен — на 15 година,
 16. Вучићевић Анђа пок. Петра, р. 1881. Шишићи (Котор) — на 2 године конфинирана у Лејбницу (Штајерска).
 У посебном списку на ступцима без омота налазе се осуђени:
 175. Мазараџ Ђуро Нико, п. 1863. Горовић (Грбаль) — на 10 година — затворен у тамници у Грацу,
 176. Дулетић Ђуро Милеша, п. 1858, К. Ластва (Грбаль) — на 10 година — затворен у тамницу у Грацу,
 177. Четковић Нико Андрија, р. 1869, Братешкић (Грбаль) — на 10 година — затворен у тамници у Грацу,
 178. Четковић Јово Нико, р. 2. октобра 1896, Горовић (Грбаль) — на 10 година — затворен у тамници Празљ,
 179. Краљ Нико Перо, рођ. 1846, ожењен — на 5 година,
 182. Срзентић Стево, р. 27. маја 1865, Будва, ожењен — на 20 година — затворен у тамници у Грацу,
 185. Анђус Рад. Стипов, р. 24. октобра 1868, Тудоровић (Паштровић), ожењен — на 15 година — затворен у тамници Марибор.
 187. Јовановић Андрија Лујо, р. 21. новембра 1877, Тудоровић (Паштровићи), ожењен — на 12 година — затворен у тамници Марибор,
 190. Кажанегра Илија Јакова, р. 1. августа 1858, Пржњо (Паштровићи), трговац — на 15 година,
 193. Павловић Крсто Илин, р. 12. септембра 1864, Брда (Паштровићи), — на 12 година,
 194. Срзентић Нико Перо, р. 20. октобра 1852, Брда (Паштровићи) — 12 година,
 195. Већир Божо, р. 20. децембра 1886, Тресница (Грбаль) — на 12 година,
 207. Маџић Перо, р. 1863, Дуб (Грбаль) — на 3½ године,
 214. Опа Паво, р. 1860, Шишићи (Грбаль) — на 10 година,
 215. Милошевић Марко, р. 1857, Шишићи (Грбаль) — на 10 година,
 216. Тујковић Ђуро Крсто, р. 1870, Наљежић (Грбаль) — на 15 година,
 217. Вукшић Саво Ђуро р. 12. децембра 1882, Сутвара (Грбаль) — на 15 година,
 328. Кажанегра Даринка, р. 1876, Суштјепан, жена трговца — на 15 година — затворена у женској казниони у Виџану.

О евакуираним каже се у интерпелацији заступника Бианкинија: „Многи евакуирци из Котора још до данас нису повраћени својим кућама, дочим они из Доброте и из одломака општине которске (ови задњи искључиво тежаци), повраћени су већином у невријеме, неки чак мјесеца јула 1916, када не бијаху више на вријеме да штогод обраде своје запуштене земље”.^{38а} Тек „Народни лист” бр. 73 од 12. септембра 1917. јављао је да је Министарство унутрашњих послова дозволило да се тзв. „бјегунци” (евакуирци) из цијеле Далмације могу слободно повратити кући.

Кад се кућама враћала већина суђених, затворених, интернираних, конфинираних и евакуираних Бокела, вратио се у Боку и њихов котарски поглавар Будисављевић. То је било тек августа мјесеца 1917. након три године одсутности, по „одредби њ. величанства — цара и краља Карла који је наслиједио Франца Јосе-

^{38а} Н. л. бр. 60 од 26. јула 1917.

фа, преминулога 21. новембра 1916 — да се поврати на своје мјесто”.³⁹ Министарство унутрашњих послова поставило је тада Будисављевића за „тврђавног повјереника ратне луке Котор” и разријешило Жупановића те функције.⁴⁰

За Жупановића каже се у „Народном листу” (бр. 68 од 25. аугуста 1917) да „је последије толиког отезања напокон отпутовао. При одласку било је неколико чиновника, а нико од општине, премда се дао именувати у своје вријеме почасним грађанином Херцег-Новога, ни ико од цивилног пучанства ове вароши или било којег мјеста Боке Которске”; напротив, Будисављевића је „дочекао сав прад у заставама. Изненађен дочеком како није ниједан политички чиновник у ово 103 године откад је Бока дошла под Аустрију. . . што је последије три године патња и разних мука дочекао (тај дан”.⁴¹ Циљајући на оне који су скривили зло у почетку рата, „Народни лист” (бр. 56 од 14. јула 1917) написао је том приликом у чланку „Шта Далмација чека. . .”: „У Далмацији сва јавност знаде ко су били главни виновници многога зла; знаде се и чуди се што они још и данас запремају видна мјеста у јавној управи. И као што данас сва Далмација дијели радост напаћене Боке, којој се — превишњом одлуком њ. величанства — враћа честити и љубљени поглавар и отварају школе, још би се она више радовала када би се цијелој Далмацији дала нужна задовољштина, мичући са својих мјеста људе који се показаше невриједним и старјешинског и народног поуздања”. То су далматински народни заступници износили грозоте почињене у Далмацији тражили у више махова у Парламенту, чак и више — њихово примјерно кажњавање. Иако је била одређена одлуком Парламента и комисија, која је имала испитати сва та недјела, Аустрија није пружила за њих никакве ни правне ни материјалне репарације.

Жупановић био је враћен у Хвару на своје пријашње мјесто, али ни тада није промијенио свој став према народу. Када се држала јула мјесеца 1918. конференција свих котарских поглавара Далмације у Сплиту о приликама прехране у њиховим котарима, Жупановић је био једини који је изјавио да у његовом котару „стоји добро прехрана”, иако је „недавно морао бјежати пред пучанством које је демонстрирало” — иронично додаје „Ново доба” (бр. 47 од 26. јула 1918) — „сигурно ради преобиља прехране”.

³⁹ Ibid., бр. 51 од 27. јуна 1917.

⁴⁰ Ibid., бр. 54 од 7. јула 1917.

⁴¹ Ту се спомиње Херцег-Нови, јер је у то мјесто Котарско поглаварство било премјештено из Котора одмах у почетку рата и ту је још било у часу Будисављевићева повратка. Херцег-Нови био је, и без тога, још и у мирно доба сједиште једне експозитуре Которског поглаварства. Друга је била у Вудви. Ниједно друго поглаварство није имало својих експозитура, па се и тиме признавала важност коју је Бока представљала за Аустрију.

Против Жупановића упућена је истрага по паду Аустрије од стране Покрајинске владе за Далмацију „што је у почетку рата, као ратни комесар у Боки Которској, раздао мноштво уресног оружја, дигнутог народу”.⁴² Спасила га је последица истраге талијанска ратна морнарица која је била окупирала дио Далмације, тзв. трећу зону и у томе дијелу и оток и град Хвар на њему. Ни Бока ни Далмација није доживјела задовољштину да Жупановић буде кажњен за своја недјела почињена за вријеме рата.

Др Јосип Беровић

⁴² „Ново доба“, бр. 115 од 2. октобра 1918.